

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.47>

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ, ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК І НОРМАТИВНОЇ ДЕТАЛІЗАЦІЇ

Коваль І.Ф.,
*декан юридичного факультету
Донецького національного Університету
імені Василя Стуса*
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-9348-3061
e-mail: koval@donnu.edu.ua

Ведешина Я.О.,
*здобувачка СО «Магістр»
Донецького національного університету
імені Василя Стуса*
ORCID: 0009-0001-3013-4822
e-mail: janavedeshina0807@gmail.com

Коваль І.Ф., Ведешина Я.О. Цивільно-правовий аспект зловживання правом: доктринальні підходи, проблеми визначення ознак і нормативної деталізації.

Дана стаття присвячена дослідженню та розкриттю проблем зловживання суб'єктивним цивільним правом у правовому полі України, зокрема в аспекті застосування частини третьої статті 13 Цивільного кодексу України. Незважаючи на важливість зазначеної норми як механізму стримування недобросовісної поведінки учасників цивільних правовідносин, її сучасне формулювання викликає низку теоретичних і практичних труднощів. Зокрема, йдеться про надмірну абстрактність положення щодо «зловживання правом в інших формах», що ускладнює прогнозування правових наслідків, створює простір для широкого суддівського розсуду та породжує загрози правовій невизначеності, що несумісно з принципом верховенства права.

Окрему увагу в роботі приділено аналізу відповідної конструкції з урахуванням сучасної судової практики, а також доктринальних підходів провідних українських науковців. Акцент зроблено на необхідності перегляду чинного формулювання частини третьої статті 13 Цивільного Кодексу України з метою підвищення рівня правової визначеності, справедливості та передбачуваності правозастосування. Висловлюється позиція щодо доцільності деталізації складу зловживання правом, зокрема через запровадження обов'язкової ознаки негативних наслідків або шкоди як ключового елементу правопорушення.

Розглянуто також підходи Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини до тлумачення меж реалізації суб'єктивних прав. Практика ЄСПЛ підтверджує ідею функціонального обмеження права, що полягає у забороні його використання всупереч суспільному призначенню або з метою завдання шкоди. Такий підхід цілком співвідноситься з ідеєю удосконалення національного законодавства з урахуванням європейських правових стандартів.

На підставі проведеного дослідження обґрунтовано конкретну пропозицію щодо внесення змін до ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України, яка полягатиме у поєднанні загального формулювання із чіткою вказівкою на наявність негативних наслідків як обов'язкової ознаки зловживання. Така редакція сприятиме досягненню балансу між гнучкістю правозастосування і дотриманням принципу правової визначеності, що, у свою чергу, забезпечить стабільність правового порядку в приватноправовій сфері.

Ключові слова: зловживання правом; шкода; правова визначеність; удосконалення законодавства.

Koval I.F., Vedeshyna Y.O. Civil law aspect of abuse of right: doctrinal approaches, problems of defining the signs and regulatory detail.

This article is devoted to the study and disclosure of the problems of abuse of subjective civil law in the legal field of Ukraine, in particular, in terms of application of part three of Article 13 of the Civil Code of Ukraine. Despite the importance of this provision as a mechanism for deterring unfair behaviour of participants to civil legal relations, its current wording raises a number of theoretical and practical difficulties. In particular, it is the excessive abstractness of the provision on 'abuse of law in other forms' which makes it difficult to predict legal consequences, creates room for wide judicial discretion and creates threats of legal uncertainty, which is incompatible with the rule of law.

Special attention is paid to the analysis of the relevant construction, taking into account the current case law and doctrinal approaches of leading Ukrainian scholars. The emphasis is placed on the need to revise the current wording of part three of Article 13 of the Civil Code of Ukraine with a view to increasing the level of legal certainty, fairness and predictability of law application. The author expresses the view that it is expedient to detail the elements of abuse of law, in particular, by introducing a mandatory element of negative consequences or damage as a key element of the offence.

The approaches of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights to the interpretation of the limits of the exercise of subjective rights are also considered. The ECHR case law confirms the idea of a functional limitation of a right, which is the prohibition of its use contrary to the public purpose or with the aim of causing harm. This approach is fully consistent with the idea of improving national legislation with due regard for European legal standards.

Based on the study, the author substantiates a specific proposal to amend Part 3 of Article 13 of the Civil Code of Ukraine, which would consist of combining the general wording with a clear indication of the existence of negative consequences as a mandatory sign of abuse. Such a wording will help to achieve a balance between flexibility of law enforcement and compliance with the principle of legal certainty, which, in turn, will ensure the stability of the legal order in the private law sphere.

Key words: abuse of law; damage; legal certainty; improvement of legislation.

Постановка проблеми. Проблема зловживання суб'єктивним цивільним правом залишається актуальною у контексті необхідності забезпечення належного балансу між автономією волі учасників цивільних правовідносин та захистом правопорядку, суспільних інтересів і прав інших осіб. Зловживання правом є міжгалузевим правовим феноменом, юридичною категорією, яка перебуваючи на межі правомірного здійснення суб'єктивного права і неправомірної поведінки, не має заздалегідь чітко встановлених ознак і характеристик.

Особливе занепокоєння викликає сучасне формулювання частини третьої статті 13 Цивільного кодексу України щодо заборони дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах [2], зокрема надмірна абстрактність і поверхневність цього формулювання, яка ускладнює правозастосування, створює простір для необґрунтованого суддівського розсуду та порушує принцип правової визначеності. Ця ситуація зумовлює потребу у доопрацюванні поняття зловживання правом та розробці шляхів законодавчого вдосконалення зазначеної норми.

Метою статті є комплексне дослідження правової природи зловживання суб'єктивним цивільним правом, аналіз відповідних доктринальних і практичних підходів, а також обґрунтування шляхів удосконалення законодавчого регулювання ознак зловживання правом.

Стан опрацювання проблематики. Питанням зловживання правом приділяли увагу численні дослідники в межах цивілістичної доктрини, зокрема в контексті реалізації прав учасниками приватноправових відносин. У науковій літературі розглядаються як теоретичні аспекти добросовісності, меж реалізації прав, так і окремі приклади з практики. Водночас залишається недостатньо опрацьованим питання практичного наповнення цього інституту – зокрема щодо критеріїв визначення зловживання правом, ролі негативних наслідків для інших осіб, правової відповідальності та співвідношення з поняттями правопорушення і делікту. Значний інтерес становить також практика Конституційного Суду України, яка, виходячи з принципів верховенства права, визнає припустимість оціночних понять за умови їх тлумачення у світлі добросовісності й справедливості. Крім того, практика Європейського суду з прав людини формує підхід до функціонального обмеження прав – з урахуванням призначення правових інструментів та балансу між правами особи й інтересами суспільства.

Виклад основного матеріалу. Загальні засади заборони зловживання правом закріплені в ст. 41 Конституції України, відповідно до якої використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі [1]. Згідно з ч. 2 ст. 58 Конституції України ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Остання норма чітко пов'язує настання відповідальності саме за правопорушення, що виключає її застосування за дії, що є зловживанням права.

Проблема зловживання правом є одним із ключових викликів сучасної правової доктрини, що безпосередньо впливає на ефективність правового регулювання та реалізацію прав. Поняття зловживання правом відображає складну та багатогранну реальність взаємодії між писаним правом і соціальними цілями, які воно покликане захищати. Цей феномен становить собою особливий вид правової поведінки, який полягає у використанні права не за його призначенням, що формально не суперечить нормам закону, але фактично порушує загальноприйняті принципи добросовісності, справедливості та розумності.

Українська наукова спільнота вже тривалий час приділяє значну увагу розробці проблематики зловживання правом, розглядаючи це явище з позицій різних наукових шкіл і методологій. Серед українських дослідників цими питаннями займаються такі фахівці, як В. Резнікова, Б. Карнаух, Д. Тихомиров, Н. Харченко, С. Осадчук, М. Осадчук, які наголошують, що зловживання правом як правове явище є суперечливим, адже з одного боку, воно пов'язане із здійсненням суб'єктивного права, з іншого – з порушенням меж його реалізації. Тож їхні позиції у наукових роботах лише підкреслюють те, що зловживання правом є складним, багатоаспектним явищем, яке потребує глибокого аналізу не лише з погляду юридичної теорії, а й практики його виявлення та запобігання.

Сучасна правова доктрина ставить перед собою низку важливих завдань: як знайти баланс між гнучкістю судового розгляду та законодавчою визначеністю ознак зловживання правом; яким чином деталізувати поняття зловживання правом у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), зокрема у статті 13; якими повинні бути критерії визначення зловживання правом та межі судового розсуду щодо його кваліфікації.

Поняття зловживання правом є особливою правовою категорією в сучасній українській правовій науці, адже вона не просто перетинає межу між формально правомірною та неправомірною поведінкою, а й ставить під сумнів саму суть дозволеного в праві. Важливо усвідомлювати його сутність як особливу форму правової поведінки, що поєднує зовнішню правомірність із внутрішньою антиправовою спрямованістю дій суб'єкта.

Аналіз української правової доктрини дозволяє виокремити кілька ключових підходів до визначення зловживання правом. Одну з найчіткіших концепцій запропонувала В.В. Резнікова, яка виділяє такі ознаки: недобросовісна реалізація права не за його соціальним призначенням; усвідомлений, вольовий характер поведінки; наявність шкоди (або загрози) суспільним чи приватним інтересам; формальна правомірність дій у поєднанні з порушенням загальних правових принципів [9, с. 30]. Відтак, в загальному вигляді зловживанням правом є свідомо дія в межах законодавчо дозволеного, яка шкодить іншим або порушує баланс інтересів.

Б. Карнаух розглядає зловживання як виняток із принципу «дозволено все, що не заборонено законом», наголошуючи, що в праві існують й непрямі заборони, зумовлені необхідністю справедливого балансу. У ситуаціях конфлікту прав саме суд має оцінити поведінку сторін на предмет зловживання, застосовуючи принцип пропорційності [5, с. 33].

Д.О. Тихомиров та Н.П. Харченко узагальнюють доктринальні підходи, за якими зловживання правом – це:

- реалізація повноважень із порушенням меж;
- використання права всупереч його соціальному призначенню;
- досягнення егоїстичних цілей на шкоду іншим;
- дії, що суперечать совісті, моралі та ігнорують публічний чи приватний інтерес [10, с. 28].

Ці ознаки зближують поняття зловживання з перевищенням повноважень і вимагають перегляду меж правомірної поведінки. Поведінка, яка не порушує закон, але шкодить чи порушує баланс інтересів, має вважатися зловживанням.

Осадчук С.С., Осадчук М.М. звертають увагу на широке й відкрито сформульоване визначення зловживання в ч. 3 ст. 13 ЦК України. Це, на їхню думку, дає суду простір для розсуду, але водночас створює ризик правової невизначеності. Тому вони пропонують уточнити дефініцію,

закріпивши базові критерії, хоча й підтримують функціональний підхід – як до будь-якої формально правомірної, але фактично недобросовісної поведінки [8].

Феномен зловживання правом має свій прояв у тому, що фактично воно означає реалізацію права не у його соціально призначеному значенні, а для досягнення цілей, які суперечать самим ідеям права. Така поведінка формально не є порушенням закону, оскільки суб'єкт діє в межах наданих йому правовими нормами, проте фактично порушує права, законні інтереси або законні очікування інших учасників правовідносин. Це породжує певну правову ідею «парадоксу», адже дія формально правомірна, але по суті – неправомірна, що робить її правову кваліфікацію складною.

Таке явище можна порівняти з «сірою зоною» у праві, де межа між дозволеним і забороненим нечітка і залежить від оцінки мотивів, мети і способу реалізації права. Це і є основним викликом для правозастосовної практики та теоретичного осмислення зловживання правом.

Правова природа зловживання правом полягає у тому, що воно є одночасно формальною реалізацією суб'єктивного права і порушенням його сутності. Реалізація права у таких випадках носить не конструктивний, а деструктивний характер. Зловживання правом підриває довіру до правової системи, дискредитує ідею права як інструменту захисту інтересів і справедливості.

Цей феномен тісно пов'язаний з такими базовими принципами права, як добросовісність, розумність, справедливість. Саме ці принципи служать критерієм для відмежування допустимої реалізації прав від зловживання ними. Коли суб'єкт свідомо порушує ці принципи, його поведінка перестає бути правомірною, незважаючи на формальне дотримання норм.

Зловживання правом має яскраво виражений суб'єктивний характер. Визначальними для його кваліфікації є мотиви і мета поведінки суб'єкта. Якщо право використовується не для захисту власних інтересів, а для завдання шкоди іншим, уникнення виконання обов'язків, або отримання неправомірних вигід – це має свідчити про зловживання.

Складність у тому, що мотиви зловживання часто складно довести, а відсутність єдино-чітких ознак ускладнює визначення факту зловживання. Тому у правовій практиці розробляються критерії оцінки поведінки, які допомагають відрізнити правомірні дії від зловживань. Без належної уваги до цього явища реалізація права може стати інструментом несправедливості і порушення соціального балансу.

У правовому середовищі дедалі більше уваги приділяється не лише буквальному змісту норм, а й принципам, на яких базується їхнє тлумачення та застосування. Одним із найскладніших і водночас дискусійних питань є визначення меж законодавчої деталізації в аспекті правової визначеності. Особливо гостро це постає у контексті розуміння зловживання правом, адже у чинному ЦК України стаття 13 лише містить загальну заборону на використання права всупереч його призначенню. Зокрема, у частині третій цієї статті зазначено: «Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах». Проте ця норма має узагальнений характер і не містить конкретного переліку чи чітких ознак, які б дозволяли однозначно визначити, що саме є зловживанням правом.

На думку науковців С.С. Осадчук, М.М. Осадчук, така загальність формулювання має як переваги, так і суттєві ризики. З одного боку, широке формулювання дозволяє охопити різноманітні форми зловживання правом, зокрема ті, що ще не отримали правового оформлення чи не є типовими [8]. Адже законодавець не може передбачити усі потенційні способи недобросовісного використання прав. З іншого боку, відсутність чітких критеріїв створює загрозу свавільного або непослідовного правозастосування, коли суд може кваліфікувати будь-яку неоднозначну поведінку як зловживання правом, що ставить під сумнів правову визначеність.

З метою зменшення цієї правової невизначеності науковці пропонують не запроваджувати вичерпний перелік форм зловживання, а натомість деталізувати обов'язкову умову застосування такої норми – наявність негативних наслідків. Ідеться про те, що зловживання правом має місце лише у разі, коли певні дії призводять до порушення або знецінення охоронюваного законом інтересу. При цьому шкода може мати не лише матеріальний або моральний характер, як передбачено у ст. 1166 ЦК України, а й проявлятися у будь-якому обмеженні чи зменшенні юридично значущого блага.

Практика Європейського суду з прав людини дає вагомі орієнтири щодо цього питання. У справі *Mirolubovs and Others v. Latvia* (2009, заява № 798/05, § 62) [3]. Суд зазначив, що зловживанням правом є дії, які здійснюються упереджено, всупереч призначенню права і водночас

завдають шкоди іншим або суперечать самій меті правового інституту. Такий підхід підтверджує концепцію функціонального обмеження прав, згідно з якою реалізація прав не може зводитися до формального використання норм, а має відповідати їхньому соціальному, етичному та правовому призначенню. Права людини та процесуальні гарантії не можуть слугувати інструментом недобросовісного захисту, ухилення від відповідальності чи порушення прав інших осіб.

ЄСПЛ, таким чином, підтримує гнучкий підхід, який дозволяє враховувати особливості кожної конкретної ситуації без надмірного обмеження у формі закріпленого вичерпного переліку зловживань. При цьому загальні принципи — добросовісність, справедливість, пропорційність — виконують компенсаторну функцію, забезпечуючи збалансованість правозастосування навіть за відсутності докладних норм.

Конституційний Суд України також висловив позицію щодо зловживання правом у справі за конституційною скаргою ПАТ акціонерний комерційний банк „ІНДУСТРІАЛБАНК“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 13, частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України [2]. В конституційній скарзі заявник зазначає, що застосовані в його справі судами оспорювані приписи Кодексу «не відповідають принципу верховенства права, їх зміст викладений узагальнено і абстрактно. Вони не містять жодних чітких критеріїв та/або обставин та/або умов, які підлягають установленню та оцінці судом для того, щоб кваліфікувати діяння особи (а тим більше сторони приватноправового договору) як зловживання правом». На його думку, така юридична невизначеність оспорюваних приписів «порушує конституційне право скаржника на власність, її непорушність та захист прав власності судом».

Проаналізувавши вказані приписи з точки зору юридичної визначеності і оцінивши доводи заявника щодо браку юридичної визначеності ч. 3 ст. 13 Кодексу, Конституційний Суд України зазначив, що цей припис, зокрема словосполучення «а також зловживання правом в інших формах», слід тлумачити та застосовувати не відокремлено від інших приписів права, а в їх посутньому взаємозв'язку з нормами Кодексу, насамперед із тими, що містяться в його статтях 3, 12, 13. Унаслідок цього, на думку Конституційного Суду України, учасник цивільних відносин у разі потреби за допомогою відповідної консультації зможе розумно передбачити, які його дії можуть бути кваліфіковано як недобросовісні та такі, що порушують межі здійснення цивільних прав, зокрема у формі зловживання правом, та якими можуть бути юридичні наслідки таких дій. Конституційний Суд України також урахує, що згідно з ч. 3 статті 16 Кодексу суб'єктом правозастосування цього припису є суд, який має можливість захистити або відмовити в захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею частин другої–п'ятої статті 13 Кодексу. Ураховуючи наведене, Конституційний Суд України дійшов висновку, що оспорювані приписи відповідають вимогам чіткості, зрозумілості, однозначності норм права, є передбачними щодо юридичних наслідків їх застосування, тому не суперечать ч. 1 ст. 8 Конституції України.

Це ще раз підкреслює загальну дилему між прагненням до законодавчої деталізації та дотриманням принципу правової визначеності. І національна, і європейська практика вказують на те, що у питаннях, що мають оціночний характер, важливо не стільки надавати вичерпний перелік, скільки встановлювати чіткі орієнтири у вигляді загальних принципів, які розкриваються у процесі правозастосування.

З урахуванням цього, видається доцільним оновити чинну норму статті 13 ЦК України шляхом уточнення, яке б фіксувало обов'язковість настання негативних наслідків для визнання дій зловживанням правом.

До загальних ознак зловживання правами можуть бути віднесені: здійснення права поза його межами, всупереч призначенню, з наміром завдати шкоди іншій особі. Такий підхід не звужує зміст правової норми, але забезпечує вищий рівень правової визначеності, підвищує передбачуваність судових рішень і сприяє справедливому балансу між свободою реалізації прав і обов'язком утримуватись від їх недобросовісного використання.

Висновки. З огляду на досліджувану тему, можна дійти висновку, що заборона зловживання правом — це не лише теоретичне поняття, а реальний юридичний інструмент, який потребує чіткого регулювання та системного підходу, що дозволить захистити права і законні інтереси усіх учасників цивільних відносин, забезпечити ефективність правосуддя і сприяти зміцненню правової держави в Україні.

Незважаючи на закріплення загального заборонного принципу у статті 13 ЦК України, відсутність детального законодавчого визначення зловживання правом створює проблеми для уні-

фікації судової практики і може призводити до неоднозначної інтерпретації. До загальних ознак зловживання правами можуть бути віднесені: здійснення права поза його межами, всупереч призначенню, з наміром завдати шкоди іншій особі. Впровадження чітких критеріїв, зокрема обов'язкової умови наявності шкоди або негативних наслідків, дозволить збалансувати гнучкість із правовою визначеністю, підвищить передбачуваність судових рішень і захистить права всіх учасників цивільних правовідносин. Такий підхід відповідає як національним стандартам, так і практиці Європейського суду з прав людини, що гарантує більш справедливе і ефективне застосування інституту заборони зловживання правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. *Mirolubovs and Others v. Latvia: judgment of the European Court of Human Rights of 15 September 2009 (application no. 798/05)*. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94026>.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою ПАТ АКБ «ІНДУСТРІАЛБАНК» щодо відповідності Конституції України (конституційності) ч. 3 ст. 13, ч. 3 ст. 16 Цивільного кодексу України: Рішення від 28 квітня 2021 року № 2-р(І)/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 41. Ст. 2489. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text>.
5. Деревнін В.С. Юридичні обов'язки в механізмі правового регулювання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. Вип. 41. С. 55–59. URL: <http://www.apdp.in.ua/v41/10.pdf>.
6. Карнаух Б. Принцип добросовісності в цивільному праві: між нормативністю та оціночністю. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–35. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/9/7.pdf>.
7. Мілетич О.О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 18 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7164/Miletych.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
8. Осадчук С.С., Осадчук М.М. Зловживання правом: необхідність законодавчого визначення. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 1. С. 68–76.
9. Резнікова В.В. Зловживання цивільним правом: природа правової категорії. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1(45). С. 23–33.
10. Тихомиров Д.О., Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від добросовісної поведінки в цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2021. Вип. 66. Т. 2. С. 26–29. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/28195/1/ЗЛОВЖИВАННЯ%20ПРАВОМ%20ЯК%20ВІДХИЛЕННЯ.pdf>.